O'ZBEKISTON KORXONALARIDA TANNARXNI SHAKLLANTIRISHDA BOSHQARUV HISOBINING O'RNI, AHAMIYATI VA TAKOMILLASHTIRISH YO'NALISHLARI

Iskandarov Samandar
Talaba Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.24354148

Annotatsiya: Maqolada O'zbekiston korxonalarida mahsulot tannarxini shakllantirish va boshqarishda boshqaruv hisobining o'rni, iqtisodiy ahamiyati hamda uni takomillashtirish yo'nalishlari yoritiladi. Tannarx korxona resurslaridan foydalanish samaradorligini ifodalovchi muhim ko'rsatkich bo'lib, mahsulot narxini belgilash, foydani rejalashtirish, xarajatlarni nazorat qilish va raqobatbardoshlikni ta'minlashga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotda boshqaruv hisobi doirasida xarajatlarni tasniflash, to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita xarajatlarni taqsimlash, CVP-tahlil, regressiya tahlili hamda faoliyatga asoslangan xarajatlarni hisoblash (ABC) usullarining imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, mahalliy va xorijiy tajribada qo'llaniladigan kalkulyatsiya yondashuvlari, raqamli texnologiyalardan foydalanish, boshqaruv qarorlari uchun ishonchli axborot shakllantirish masalalari tahlil qilinadi. Ilmiy adabiyotlar tahlili asosida boshqaruv hisobini korxona faoliyatiga moslashtirish, xarajatlar markazlarini shakllantirish, mas'uliyat markazlari bo'yicha hisob yuritish va xodimlar malakasini oshirish zarurligi asoslanadi. Natijalar tannarxni boshqarish tizimini takomillashtirish bo'yicha amaliy takliflarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: boshqaruv hisobi, tannarx, ishlab chiqarish xarajatlari, kalkulyatsiya, xarajatlar nazorati, ABC tizimi, rentabellik, raqobatbardoshlik.

Аннотация: В статье рассматриваются роль и экономическое значение управленческого учёта в формировании и управлении себестоимостью продукции на предприятиях Узбекистана, а также направления его совершенствования. Себестоимость является важным показателем эффективности использования ресурсов предприятия и непосредственно влияет на ценообразование, планирование прибыли, контроль затрат и конкурентоспособность. Рассматриваются классификация затрат, распределение прямых и косвенных расходов, анализ
«затраты–объём–прибыль» (CVP), регрессионный анализ и метод калькулирования затрат по видам деятельности (ABC). Особое внимание уделяется использованию цифровых технологий, формированию достоверной управленческой информации и применению современных методов калькулирования. На основе анализа научной литературы обосновывается необходимость адаптации управленческого учёта к особенностям предприятия, создания центров затрат и ответственности, а также повышения квалификации специалистов. Сформулированные выводы и предложения могут быть использованы для

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

повышения обоснованности управленческих решений и эффективности управления себестоимостью.

Ключевые слова: управленческий учёт, себестоимость, производственные затраты, калькулирование, контроль затрат, система ABC, рентабельность, конкурентоспособность.

Abstract: This article examines the role and economic importance of management accounting in product cost formation and cost management at enterprises in Uzbekistan, as well as the main directions for its improvement. Cost is a key indicator of how efficiently an enterprise uses its resources and directly affects pricing, profit planning, cost control, and competitiveness. The study considers cost classification, allocation of direct and indirect costs, cost-volume-profit (CVP) analysis, regression analysis, and activity-based costing (ABC). It also discusses modern costing approaches, the use of digital technologies, and the development of reliable management information for decision-making. Based on the reviewed academic literature, the article substantiates the need to adapt management accounting systems to the operational features of each enterprise, establish cost and responsibility centres, and improve the professional skills of accounting and management staff. The findings and recommendations are intended to support more informed managerial decisions and improve the effectiveness of cost management.

Keywords: management accounting, cost, production expenses, costing, cost control, ABC system, profitability, competitiveness.

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarning barqaror faoliyat yuritishi, ichki va tashqi bozorlarda raqobatbardosh bo‘lishi ko‘p jihatdan ishlab chiqarish xarajatlarini qay darajada samarali boshqarishiga bog‘liq. Mahsulot tannarxi korxona faoliyatining moliyaviy natijalarini belgilovchi asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlardan biridir. Tannarxning asoslangan va aniq hisoblanishi mahsulot narxini belgilash, foyda miqdorini rejalashtirish, resurslardan oqilona foydalanish hamda korxonaning uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda xomashyo va materiallar narxining o‘zgarishi, energiya resurslari qiymatining ortishi, mehnatga haq to‘lash xarajatlari, logistika va ta’minot zanjiridagi o‘zgarishlar korxonalardan xarajatlarni muntazam kuzatib borishni talab qilmoqda. Bunday sharoitda faqat moliyaviy hisob ma’lumotlariga tayanish boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun yetarli bo‘lmasligi mumkin. Chunki rahbariyatga xarajatlarning qaysi mahsulot, jarayon, bo‘lim yoki faoliyat turi hisobiga yuzaga kelayotgani, ularning o‘zgarishiga qanday omillar ta’sir qilayotgani va kelgusida qanday natija kutilayotgani haqida batafsil axborot zarur.

Boshqaruv hisobi aynan shu ehtiyojni qondiruvchi axborot tizimi hisoblanadi. U xarajatlarni yig‘ish va guruhlash bilangina cheklanmay, ularni tahlil qilish, rejalashtirish, me’yorlashtirish, nazorat qilish va boshqaruv qarorlarini asoslash vazifalarini ham bajaradi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Boshqaruv hisobi orqali korxona rahbariyati mahsulot tannarxining tarkibini chuqur o‘rganishi, samarasiz sarflarni aniqlashi, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasini baholashi va xarajatlarni kamaytirish imkoniyatlarini belgilashi mumkin.

Tannarxni shakllantirish jarayonida xarajatlarni to‘g‘ri tasniflash alohida ahamiyatga ega. Xarajatlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita, doimiy va o‘zgaruvchan, ishlab chiqarish va davr xarajatlariga ajratish mahsulot tannarxini aniq hisoblashga yordam beradi. Ayniqsa, bilvosita xarajatlarni mahsulot turlari o‘rtasida asosli taqsimlash muhimdir. Noto‘g‘ri taqsimot ayrim mahsulotlar tannarxining sun’iy ravishda oshishi yoki kamayishiga, natijada narx belgilash va foydalilikni baholashda xatolarga olib kelishi mumkin.

O‘zbekiston korxonalarida boshqaruv hisobini rivojlantirish uchun muayyan imkoniyatlar mavjud bo‘lsa-da, amaliyotda xarajatlar hisobini avtomatlashtirish darajasi, zamonaviy kalkulyatsiya usullaridan foydalanish, boshqaruv axborotining tezkorligi va mutaxassislar malakasi bilan bog‘liq masalalar uchraydi. Korxonalarning ishlab chiqarish hajmi, texnologik jarayoni va tashkiliy tuzilmasi turlicha bo‘lgani sababli boshqaruv hisobi yagona andoza asosida emas, balki har bir korxonaning ehtiyojidan kelib chiqib tashkil etilishi lozim.

Xalqaro amaliyotda qo‘llaniladigan CVP-tahlil, ABC-kalkulyatsiya, standart kalkulyatsiya, maqsadli tannarx va jarayonlar bo‘yicha hisob yuritish kabi usullar korxonalarga xarajatlar sabablarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Raqamli hisob tizimlari esa ma’lumotlarni tezkor yig‘ish, qayta ishlash va tahlil qilish orqali boshqaruv qarorlarining sifatini oshiradi. Shu bois zamonaviy yondashuvlarni mahalliy korxonalar faoliyatiga moslashtirish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Ushbu maqolaning maqsadi O‘zbekiston korxonalarida tannarxni shakllantirishda boshqaruv hisobining o‘rni va ahamiyatini ochib berish, ilmiy adabiyotlarda bildirilgan yondashuvlarni umumlashtirish hamda tizimni takomillashtirish bo‘yicha amaliy takliflarni ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot doirasida tannarx va xarajatlarning iqtisodiy mazmuni, boshqaruv hisobining asosiy vazifalari, zamonaviy kalkulyatsiya usullari va ularni joriy etishdagi tashkiliy muammolar ko‘rib chiqiladi.

O·RGANILGANLIK DARAJASI

Tannarxni shakllantirish va boshqaruv hisobini rivojlantirish masalalari mahalliy iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlarida turli jihatlardan o‘rganilgan. Ushbu tadqiqotlarda xarajatlarni hisobga olish, mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish, boshqaruv axborotidan foydalanish va korxona samaradorligini oshirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan.

M.A. Xolmatov va B.B. Xolmatov qishloq xo‘jaligi korxonalarida mahsulot tannarxini shakllantirishda boshqaruv hisobining o‘rnini tadqiq etib, tarmoq xususiyatlarini hisobga olgan holda xarajatlar to‘g‘risidagi axborotni shakllantirish muhimligini yoritadilar. Ularning ishidan kelib chiqadigan ilmiy yondashuv shundan iboratki, boshqaruv hisobi korxonaning ishlab chiqarish sharoiti va resurslar tarkibiga mos tashkil etilishi kerak.

M.A. Xolmatov va M.M. Xolmatova korxonalarda mahsulot tannarxini hisobga olish hamda kalkulyatsiya qilishning nazariy asoslarini ko‘rib chiqadilar. Mualliflarning tadqiqot yo‘nalishi tannarxni hisoblashda xarajatlarni to‘g‘ri guruhlash, ularning iqtisodiy mazmunini aniqlash va kalkulyatsiya usullarini asosli tanlash zarurligini ko‘rsatadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

N.A. Yuldasheva va M.M. Xolmatova korxonalarda mahsulot tannarxini hisobga olish va kalkulyatsiya qilishning dolzarb masalalariga e'tibor qaratadilar. Ushbu ilmiy ish yo'nalishidan ko'rinadiki, tannarxni hisoblash amaliyotini takomillashtirish uchun xarajatlar tarkibini batafsil o'rganish, hisob ma'lumotlarining aniqligini oshirish va kalkulyatsiya jarayonini korxona faoliyatiga moslashtirish muhim hisoblanadi.

Shu mualliflarning tannarxni shakllantirishda xarajatlarni hisobga olish ahamiyatiga bag'ishlangan tadqiqotida xarajatlar hisobi korxona faoliyatining iqtisodiy natijalarini baholash va boshqaruv qarorlarini asoslash bilan chambarchas bog'liq ekani ta'kidlanadi. Bu yondashuv xarajatlar hisobini faqat hisobot tuzish vositasi sifatida emas, balki ichki boshqaruvning muhim axborot manbai sifatida ko'rish zarurligini anglatadi.

A.A. Karimov, N.A. Yuldasheva va M.A. Xolmatovning "Boshqaruv hisobi: nazariya va amaliyot" darsligida boshqaruv hisobining nazariy asoslari va amaliy qo'llanishi yoritilgan. Mazkur manba boshqaruv hisobini rejalashtirish, nazorat, tahlil va qaror qabul qilish jarayonlari bilan bog'liq yaxlit tizim sifatida tushunishga yordam beradi.

Umuman olganda, ko'rib chiqilgan ilmiy ishlar tannarxni hisoblash, xarajatlarni tasniflash va boshqaruv hisobining korxona samaradorligiga ta'sirini yoritadi. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalarni joriy etish, xarajatlar markazlari kesimida tezkor tahlil yuritish va zamonaviy usullarni turli tarmoq korxonalariga moslashtirish masalalarini yanada chuqurroq o'rganish zarurati saqlanib qolmoqda.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot va ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, tannarxni samarali boshqarish uchun boshqaruv hisobi korxonaning umumiy boshqaruv tizimiga integratsiya qilinishi lozim. Bunda xarajatlar to'g'risidagi ma'lumotlar o'z vaqtida, to'liq va taqqoslanadigan shaklda yig'ilishi, mas'ul bo'linmalar bo'yicha tahlil qilinishi hamda reja ko'rsatkichlari bilan solishtirilishi kerak.

Boshqaruv hisobida CVP-tahlil ishlab chiqarish hajmi, xarajatlar va foyda o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashga xizmat qiladi. Ushbu usul zararsizlik nuqtasini belgilash, ishlab chiqarish hajmi o'zgarishining moliyaviy natijaga ta'sirini baholash va rejalashtirishda qo'llanishi mumkin. Regressiya tahlili esa xarajatlar va ularni yuzaga keltiruvchi omillar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash, kelgusi xarajatlarni prognozlash imkonini beradi. ABC-kalkulyatsiya bilvosita xarajatlarni faoliyat turlari va xarajat omillari asosida taqsimlashga yo'naltirilgan. Bu usul turli mahsulotlar yoki xizmatlar umumiy resurslardan qay darajada foydalanayotganini aniqroq ko'rsatishi mumkin. Biroq ABC tizimini joriy etishdan oldin xarajatlar omillarini aniqlash, zarur ma'lumotlarni yig'ish va tizimni yuritish xarajatlarini baholash talab etiladi. Shu sababli usulni korxonaning hajmi va faoliyat murakkabligiga mos ravishda tanlash maqsadga muvofiq.

Tahlil natijalariga tayangan holda O'zbekiston korxonalarida tannarxni shakllantirish tizimini takomillashtirish uchun quyidagi takliflar ilgari suriladi:

- Korxonalarda xarajatlarni mahsulot, buyurtma, texnologik jarayon va mas'uliyat markazlari bo'yicha alohida hisobga olish tizimini bosqichma-bosqich joriy etish.
- To'g'ridan-to'g'ri va bilvosita xarajatlarni aniq ajratish, bilvosita xarajatlarni esa iqtisodiy jihatdan asoslangan taqsimlash bazalari orqali mahsulot tannarxiga kiritish.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

• Mahsulot turi va ishlab chiqarish xususiyatidan kelib chiqib, an'anaviy kalkulyatsiya bilan bir qatorda ABC, standart kalkulyatsiya va maqsadli tannarx usullaridan foydalanish imkoniyatini baholash.

• Xarajatlar bo'yicha reja va haqiqiy ko'rsatkichlarni muntazam taqqoslab, og'ishlarning sabablarini aniqlash hamda ularni bartaraf etish bo'yicha mas'ul shaxslarni belgilash.

• Hisob jarayonlarini raqamlashtirish, yagona ma'lumotlar bazasini shakllantirish va boshqaruv hisobotlarini avtomatlashtirish orqali ma'lumotlarning tezkorligi va ishonchliligini oshirish.

• Boshqaruv hisobi, iqtisodiy tahlil va raqamli hisob dasturlari bo'yicha buxgalterlar hamda menejerlarning malakasini muntazam oshirib borish.

• Har bir korxonada boshqaruv hisobining ichki reglamentini ishlab chiqish, unda xarajatlarni tan olish, guruhlash, taqsimlash va hisobot berish tartibini belgilash.

Mazkur takliflarni amalga oshirish korxonaga xarajatlar tarkibini chuqurroq tushunish, tannarxdagi asossiz sarflarni aniqlash, mahsulot rentabelligini to'g'ri baholash va narx siyosatini asoslash imkonini beradi. Bunda taklif etilayotgan choralar bir vaqtning o'zida emas, korxonaning moliyaviy va tashkiliy imkoniyatlarini hisobga olgan holda bosqichma-bosqich joriy etilishi lozim.

XULOSA

Tadqiqot natijalari boshqaruv hisobi korxonalarda tannarxni shakllantirish va boshqarishning muhim tarkibiy qismi ekanini tasdiqlaydi. U xarajatlarni qayd etish bilan cheklanmay, ularni rejalashtirish, tahlil qilish, nazorat qilish va samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun zarur axborot bilan ta'minlaydi. Shu jihatdan boshqaruv hisobi korxonaning moliyaviy natijalari va raqobatbardoshligiga ta'sir ko'rsatuvchi boshqaruv vositasi hisoblanadi.

Mahsulot tannarxini to'g'ri aniqlash uchun xarajatlarning iqtisodiy mazmunini ochib berish, ularni to'g'ri tasniflash va mahsulot turlari o'rtasida asosli taqsimlash zarur. Ayniqsa, bilvosita xarajatlarni taqsimlashda tanlangan mezonlar ishlab chiqarish jarayonining haqiqiy xususiyatlarini aks ettirishi kerak. Aks holda mahsulot tannarxi buzib ko'rsatilishi va korxonaning narx belgilash hamda foydalilikni baholash qarorlariga salbiy ta'sir qilishi mumkin.

CVP-tahlil korxona faoliyatining zararsizlik chegarasini aniqlash va ishlab chiqarish hajmi bilan foyda o'rtasidagi munosabatni baholashda foydalidir. Regressiya tahlili xarajatlar o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash va prognozlashga yordam beradi. ABC-kalkulyatsiya esa bilvosita xarajatlarni faoliyat turlari bo'yicha chuqurroq taqsimlash imkonini beradi. Ushbu usullarning barchasini har bir korxonada bir

xil shaklda qo'llash shart emas; ularni faoliyat turi, ishlab chiqarish texnologiyasi, xarajatlar tarkibi va mavjud axborot imkoniyatlariga qarab tanlash lozim.

Ilmiy adabiyotlar tahlili mahalliy tadqiqotchilar tomonidan tannarxni hisobga olish, kalkulyatsiya qilish va boshqaruv hisobining nazariy-amaliy jihatlari o'rganilganini ko'rsatdi. Shu bilan birga, korxonalarda raqamli hisob tizimlarini kengaytirish, xarajatlar markazlari bo'yicha boshqaruv hisobotlarini shakllantirish va zamonaviy kalkulyatsiya usullarini

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

amaliyotga moslashtirish yo‘nalishlarida qo‘shimcha izlanishlar olib borish maqsadga muvofiq.

O‘zbekiston korxonalarida boshqaruv hisobini takomillashtirishning muhim sharti — uni korxonaning boshqaruv tuzilmasi va ishlab chiqarish jarayonlari bilan uzviy bog‘lashdir. Buning uchun mas’uliyat markazlarini tashkil etish, xarajatlar bo‘yicha ichki me’yorlarni ishlab chiqish, reja va haqiqiy ko‘rsatkichlarni muntazam solishtirish hamda aniqlangan og‘ishlar yuzasidan tezkor choralar ko‘rish zarur.

Raqamli texnologiyalardan foydalanish boshqaruv hisobi ma’lumotlarining tezkorligi, aniqligi va shaffofligini oshirishi mumkin. Biroq, avtomatlashtirish samarali natija berishi uchun avvalo hisob siyosati, xarajatlar tasnifi, ma’lumot kiritish qoidalari va mas’ul xodimlarning vazifalari aniq belgilanishi kerak. Texnologik yechimlar korxonaning real ehtiyojlariga mos tanlanishi lozim.

Shuningdek, boshqaruv hisobi tizimining samaradorligi malakali mutaxassislarga ham bog‘liq. Shu sababli buxgalteriya va iqtisodiy xizmat xodimlarining zamonaviy kalkulyatsiya usullari, moliyaviy tahlil va raqamli dasturlar bo‘yicha bilimlarini muntazam oshirish muhimdir. Rahbariyat esa boshqaruv hisobidan olingan ma’lumotlardan kundalik va strategik qarorlar qabul qilishda faol foydalanishi kerak.

XULOSA

Qilib aytganda, tannarxni samarali boshqarish korxona resurslaridan oqilona foydalanish, ortiqcha xarajatlarni kamaytirish, mahsulot rentabelligini oshirish va bozordagi mavqeni mustahkamlashga xizmat qiladi. Boshqaruv hisobini zamonaviy usullar, raqamli texnologiyalar va malakali kadrlar bilan uyg‘unlashtirish O‘zbekiston korxonalarining barqaror rivojlanishi uchun muhim shartlardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Xolmatov, M.A., Xolmatov, B.B. (2023). Qishloq xo‘jaligi korxonalarida mahsulot tannarxini shakllantirishda boshqaruv hisobining o‘rni. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, № 3. DOI: 10.55439/EIT/vol2023.issue3.art10.
2. Xolmatov, M.A., Xolmatova, M.M. (2022). Korxonalarda mahsulot tannarxini hisobga olish va kalkulyatsiya qilishning nazariy asoslari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, № 2. DOI: 10.55439/EIT/vol2022.issue2.art10.
3. Yuldasheva, N.A., Xolmatova, M.M. (2021). Korxonalarda mahsulot tannarxini hisobga olish va kalkulyatsiya qilishning dolzarb masalalari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, № 3. DOI: 10.55439/EIT/vol2021.issue3.art10.
4. Yuldasheva, N.A., Xolmatova, M.M. (2021). Korxonalarda tannarxni shakllantirishda xarajatlarni hisobga olishning ahamiyati. Iqtisodiyot va moliya, № 1, 103–109-betlar.
5. Karimov, A.A., Yuldasheva, N.A., Xolmatov, M.A. (2021). Boshqaruv hisobi: nazariya va amaliyot. Darslik. Toshkent: Iqtisod-Moliya.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.